

Пономаренко Л.В.

Засоби безпосередньої демократії у формуванні інноваційної культури суспільства

*Пономаренко Людмила Володимирівна, аспірантка кафедри політичних наук
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, м. Київ, Україна*

Анотація. Розглянуто основні засоби, форми та прояви безпосередньої демократії в контексті формування інноваційної культури суспільства та реалізації державної інноваційної політики. Окреслено основні проблеми підвищення їх ефективності.

Ключові слова: *безпосередня демократія, інститут референдуму, звернення громадян, збори громадян, інноваційна культура, інноваційна політика*

Як відомо, громадяни можуть залучатися до прийняття суспільнозначущих рішень та здійснювати громадський контроль за діяльністю органів влади через різноманітні форми та прояви безпосередньої демократії – вибори, референдуми, громадські ініціативи, звернення до органів влади, збори громадян, мітинги, демонстрації тощо, а також деякі прями дії, які з певною долею умовності можна вважати проявами безпосередньої демократії – несанкціоновані політичні страйки, бойкоту, пікети, захоплення адміністративних будівель тощо, які часто набувають проявів неконвенційної (незаконної) політичної участі [9, 271].

Звертаючись до українських реалій, важливо зазначити, що переважна більшість форм і методів залучення громадян у вирішення суспільних справ, які спрямовані на реалізацію їх прав і свобод, передбачена Конституцією України – «Громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами...» (ст. 38) [1] та законами України «Про громадські об'єднання» (2013), «Про звернення громадян» (1996), «Про політичні партії в Україні» (2001), «Про місцеве самоврядування в Україні» (1997), «Про органи самоорганізації населення» (2001).

Законодавча база в Україні вказує на те, що суб'єктами громадського контролю в державі виступають як громадські організації, політичні партії, профспілкові комітети, органи самоорганізації населення, засоби масової інформації, так і безпосередньо громадяни України. Однак відсутність кодифікації, різноманітність і розрізненість законодавчої бази (в Україні досі немає Закону України «Про громадський контроль», хоча були спроби його розробки) є однією з причин неефективної реалізації інклюзивності, транспарентності та громадського контролю. Водночас власне форми залучення громадян до формування та реалізації політики деталізуються в багатьох нормативно-правових актах, а також роботах відомих як українських, так і зарубіжних науковців.

Слід відзначити, що дослідженням проблем безпосередньої демократії, її окремих форм і способів реалізації, а також критеріїв її ефективності займалися такі видатні вчені як: В. Авер'янов, В. Бабкін, О. Бабкіна, Я. Бадж, В. Бебик, І. Бідзюра, І. Варзар, К. Ващенко, Е. Гербер, М. Головатий, В. Горбатенко, М. Дмитренко, С. Дністрянський, І. Дрейслер, В. Євтух, Г. Зеленько, І. Ільїн, О. Картунов, М. Кельман, А. Ковлер, А. Колодій, В. Корнієнко, В. Кремень, Н. Латигіна, А. Лейпхарт, Д. Маглебі, М. Михальченко, Л. Нагорна, Н. Оніщенко, М. Онішук, М. Остапенко, Т. Панченко, Г. Почепцов, О. Радченко, Ф. Рудич, С. Рябов, М. Савард, В. Савельєв, Дж. Сарторі, В. Селіванов, В. Соловійов, О. Скрипнюк, М. Ставнічук,

С. Телешун, Дж. Ухр, О. Фісун, Б. Фрей, С. Хаг, Ю. Шайгородський, В. Шаповал, Ю. Шемшученко, К. Шеремет П. Шляхтун, В. Якушик та інші.

Попри значну кількість досліджень, в Україні донині фундаментально не досліджено з політологічної точки зору можливості засобів безпосередньої демократії у формуванні інноваційної культури суспільства в контексті реалізації державної інноваційної політики, що й обумовлює актуальність теми даного дослідження.

У сучасному світі, де домінує представницька демократія з окремими проявами безпосередньої демократії, **політичні вибори** вважаються найбільш поширеним, доступним і прийнятним способом участі громадян у формуванні та періодичному оновленні інституцій влади будь-якого рівня. Окрім того, періодичні та не сфальсифіковані вибори традиційно визнаються найважливішою формою контролю населення над діяльністю виборних органів усіх рівнів. [8, 208].

Європейські тенденції електоральної активності в основному властиві й для українських виборів, передусім тенденція залежності впливовості виборного органу й електоральної активності. В Україні рівень електоральної активності традиційно найвищий на президентських виборах, дещо нижчий на парламентських і найнижчий – на місцевих.

Досвід президентських виборів демонструє певні коливання електоральної активності від 84% у 1991 р. до 69% у 2010 р. [9, 273]. На доленосних для України позачергових президентських виборах, що відбулися 25 травня 2014 року реальна явка склала 60 % [10]. Порівняно низька, на перший погляд, активність на останніх виборах пояснюється анексією Криму та напруженою безпековою ситуацією у двох східних регіонах держави, де проживає близько 20% виборців України. Зокрема, голосування не відбулося в 10 з 12 виборчих округів у Луганській області та в 14 з 22 округів Донецької області.

Парламентські вибори в Україні характеризуються поступовим зменшенням явки виборців (1994 р. – 75,6%, 1998 р. – 69,64%, 2002 р. – 65,22%, 2006 р. – 58,97%, 2007 р. – 57,94% [9, 357], 2012 - 57,9 %, що лише на 0,039% вище за попередній результат) [2, 36].

Місцеві ж вибори в Україні з самого початку мало привертати увагу виборців. Очевидно, причиною низької електоральної активності на місцевих виборах є те, що місцеве самоврядування в Україні й досі залишається інститутом, що мало впливає на життя українців. Лише надання органам місцевого самоврядування реальних повноважень, а також розширення їх можливостей, здатні підвищити інтерес і до місцевих виборів зокрема, і до місцевої політики загалом,

що, у свою чергу, відіграватиме вирішальну роль для утвердження інноваційної культури в українському суспільстві та впровадження ефективної державної інноваційної політики в цілому.

Наряду з такою формою прямого народовладдя як вибори, набувають поширення інституції громадянських ініціатив і **референдуми**. Останні є однією з форм громадянської залученості як доволі розповсюджена форма безпосереднього волевиявлення громадян.

Конституцією України передбачено, що всеукраїнський референдум проголошується за народною ініціативою на вимогу не менш як трьох мільйонів громадян України, які мають право голосу, за умови, що підписи щодо призначення референдуму зібрано не менш як у двох третинах областей і не менш як по сто тисяч підписів у кожній області [1]. Закон про всеукраїнський та місцеві референдуми (1991), який унормовував предмет, підстави та юридичні наслідки референдуму втратив чинність на підставі закону України «Про всеукраїнський референдум» від 6 листопада 2012 року, внаслідок чого, провести місцевий референдум через суттєві колізії між цим законом і Конституцією не представляється можливим. До того ж у старій редакції закону визначалися предмет місцевого референдуму, питання, що могли виноситись на місцевий референдум, обмеження на проведення референдуму, принципи участі громадян у референдумі, порядок призначення, фінансування, голосування й визначення підсумків місцевих референдумів, а також можливість проведення місцевих дорадчих опитувань громадян України (консультативних референдумів). Новий же закон регулює питання, що пов'язані лише з проведенням всеукраїнського референдуму, а що стосується місцевих референдумів, то ніяких вказівок на можливість їх проведення немає, тобто в правовому полі України утворився вакуум у питанні проведення місцевих референдумів. Також треба зазначити, що хоча з 1991 року по 2009 рік у 19 регіонах України було проведено 151 місцевий референдум, проте, прийняті рішення не завжди були реалізовані [5, 27-55].

Як бачимо, правові вказівки для ініціювання та проведення місцевих референдумів в Україні є, але закону, що гарантує цю можливість немає. Спроби заповнити цю правову прогалину шляхом прийняття законопроекту № 7082 «Про місцевий референдум», внесеного на розгляд парламенту Кабінетом Міністрів України 3 вересня 2010 року, не увінчалися успіхом.

Якщо процедури загальнонаціонального та місцевого референдуму мало відрізняється, то практика **громадських ініціатив**, яка не дуже розповсюджена на загальнонаціональному рівні, набуває різноманітних форм на місцевому рівні та поширюється на наднаціональний. Громадську ініціативу на місцевому рівні називають місцевою ініціативою. Лише в окремих країнах (Швейцарії, деяких штатах США та ін.) вона є актом прямої нормотворчості, тобто передбачає прийняття правових актів голосуванням членів місцевої спільноти та є одним із різновидів місцевих референдумів. В інших країнах (у тому числі в Україні) місцева ініціатива є формою волевиявлення членів територіальної громади шляхом ініціювання розгляду

відповідною радою будь-якого питання місцевого значення [9, 280].

Наряду з ініціативами громадян, які вимагають значної організаційної підготовки, не менш важливою формою залучення громадськості в контексті утвердження інноваційної культури є індивідуальні та колективні **звернення громадян** в органи державної влади та місцевого самоврядування або до їх посадових осіб (колективні звернення часто називають петиціями). Право громадян на звернення в усьому світі є важливим конституційно-правовим засобом захисту та однією з організаційно-правових гарантій дотримання прав і свобод громадян.

У деяких країнах законодавством передбачені певні процедури реагування органів влади та місцевого самоврядування на подані громадянами петиції. Так, наприклад, проводяться обговорення на засіданнях органів з обов'язковим запрошенням представників ініціативної групи, приймаються відповідні рішення за результатами проведених обговорень, а у разі необхідності – питання виносяться на місцевий референдум тощо. У багатьох країнах колективні звернення громадян (петиції) є першим етапом громадянської ініціативи або референдуму громадянської ініціативи, коли громадяни самостійно виносять на голосування публічні питання шляхом збору необхідного мінімуму підписів під поданням. Більш того, у багатьох країнах світу запроваджуються заходи роботи зі зверненнями громадян через електронні системи [9, 281].

Так, у ряді законодавчих органів існують прикладів використання електронних петицій (е-петицій), що у свою чергу спрощує та полегшує процес їх подачі та збору необхідної кількості підписів. До того ж поєднання різноманітних демократичних інновацій, у даному випадку мова йде про поєднання процесу подачі е-петиції з веб-форумами, на яких петиція й пов'язані з нею питання обговорюються та зважуються, також збільшує можливість структурувати обговорення в даному процесі та сприяє прийняттю зваженого судження.

Звернення громадян, як й інші форми безпосередньої демократії, дають можливість населенню брати участь у державному управлінні, у вирішенні державних і суспільних справ, активно впливати на діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування, контролювати діяльність посадових осіб, приводячи їх до відповідальності (підзвітності) за свою діяльність.

Організація роботи зі зверненнями громадян є одним з найрозвинутіших напрямків взаємодії влади з населенням в Україні, однак, як показує практика, ця сфера потребує суттєвого вдосконалення, яке стосується посилення відповідальності посадових та службових осіб, а також надання громадянам реальних органів державної влади, особливо шляхом звернень, поданих у формі пропозицій. З огляду на це важливим є запозичення зарубіжного досвіду функціонування конкретних демократичних інновацій, що сприятиме активізації участі громадян у прийнятті політичних рішень та зможе реалізувати значущі блага, які ми асоціюємо з демократичними інститутами.

Окрім звернень громадян (підписування петицій) виділяється ще одна форма колективної політичної поведінки – *збори громадян*, які націлені на реалізацію права громадян на мирні зібрання, що гарантовано Загальною декларацією Прав людини (ст. 20), Міжнародним пактом про громадянські і політичні права (ст. 21), Конвенцією про захист прав людини і основних свобод (ст. 11).

Новітній історії відомі різноманітні мирні публічні заходи політичного характеру, які набули різноманітних форм колективного масового обговорення питань державного та громадського життя – мітинги та демонстрації, кампанії пасивної непокори, міжнародні саміти, громадські слухання, збори громадян за місцем проживання тощо. Виключно на громадський контроль орієнтовані *збори, мітинги, демонстрації, пікетування*, які використовуються або як засоби підтримки, або як засоби тиску на органи влади [9, 285].

Мітинг (від англ. meeting – збори) розуміється як зібрання, сходка, публічні збори з метою обговорення нагальних проблем суспільно-політичного життя. Однак, як правило, мітинг скликається не задля ведення дискусій та з'ясування проблем, а для здобуття прихильності населення до певної ідеї, яка на мітингу перетворюється на вимогу (заборонити або дозволити щось, засудити або підтримати якесь рішення) [11, 360]. Тому не дивно, що мітинги досить часто розглядають як прояв протестної поведінки.

Найчастіше *протестна поведінка* виявляється в демонстраціях, страйках, бойкотах, пікетуваннях та інших формах прямої дії. Аналіз історичних подій переконує, що ці форми прояву протестної поведінки були невід'ємною частиною демократичних суспільств. У сучасному світі протестні дії набувають усе більшого поширення на всіх рівнях й охоплюють все ширше коло питань – від незадоволення наслідками тих чи інших рішень місцевої влади до висування альтернативних способів вирішення глобальних проблем сучасності.

Для демократії протести виступають своєрідним випробуванням, оскільки у випадках загострення протистояння вони часто призводять до насильства, руйнівних наслідків і людських жертв. Хоча прямі дії, що виходять з-під контролю, ведуть до хаосу, порушення громадського порядку, до занепаду демократичного процесу, новітній досвід українських революцій демонструє, що саме протести виступають головним засобом у боротьбі за досягнення демократії. Розглянемо деякі особливості протестної поведінки, що мала місце в Україні протягом останнього часу.

В Україні, за даними міжнародного порівняльного соціологічного дослідження «Європейське соціальне дослідження» (ЄСД) 2009 року, у мітингах і демонстраціях брали участь 4,5 % опитуваних, що майже в чотири рази менше, ніж за даними попередньої хвилі ЄСД 2005 року. Тоді після подій помаранчевої революції ствердно відповідь на запитання про участь у санкціонованих мітингах і демонстраціях дали 21,6% опитаних, й Україна за даним показником посіла друге місце після Іспанії (33,9%) [4]. Це свідчить про наявність протестного потенціалу в українському суспільстві, однак, попри прогнози зростання протес-

тних дій населення, у зв'язку з фінансово-економічною кризою зазначеного періоду, соціальна напруженість так і не вилилася у конкретні дії.

Нині ми є свідками кардинально протилежної ситуації в Україні. Після відмови уряду М. Азарова від підготовки до підписання Угоди про асоціацію між Європейським Союзом та Україною, яка передбачала політичну інтеграцію та зміцнення торгово-економічної співпраці, вагома частина громадян України виразила свій протест через акції масової непокори. Непідписання 28 листопада 2013 року Угоди, що готувалася з 2007 року (було проведено 21 раунд переговорів) і яка була парафрована 31.03.2012 р. – викликало широке суспільне обурення, яке поширилося на більшість областей нашої країни. Так, 24 листопада 2013 року у м. Київ відбувся найбільший за чисельністю мітинг з часів 2004 року, в якому прийняло участь близько 100 тисяч осіб. Після розгону мирного страйку 30 листопада, протести зазнали нового витка загострення і вже 1 грудня на Майдан міста Києва вийшло кількості тисяч осіб, 8 грудня – близько мільйона [7].

Протягом усієї зими – початку весни 2014 року тривали акції протесту населення України. За цей час відбулося чимало важливих суспільно-політичних подій. Сформований Майдан (Євромайдан), як прояв народного протесту, пережив кілька етапів трансформації як структурно, так і світоглядно.

З початку існування Євромайдану, як центру протестного руху в Україні, мільйони громадян мали змогу до нього долучитися. Акції протесту набували більшого поширення та різноманіття: з листопада 2013 р. сформувалася розгалужена динамічна мережа самоорганізованих спільнот різного напрямлення, серед яких Автомайдан, Євромайдан SOS, «Народний госпіталь», «Народні дружини» та ін.; через ухвалення сумнозвісних законів 16 січня 2014 р. розпочалося протистояння на вул. Грушевського; а 23 січня 2014 р. протестуючими були зайняті перші приміщення ОДА в Львівській та Рівненській областях. Блокування органів виконавчої влади за кілька днів поширилося на переважну більшість областей України.

Вагомим також є використання до цього часу маловідомого в Україні способу політичної та економічної боротьби – бойкотування промислових або сільськогосподарських продуктів, що припускає повне або часткове припинення стосунків з якою-небудь організацією, установою або окремою особою (у даному випадку мова йде про відмову купувати продукцію спочатку торгових марок представників провладної партії, надалі – російського виробництва). Така форма протестних дій є напевно одним із небагатьох мирних способів протесту, який потенційно не здатний призвести до насилля чи руйнівних наслідків. Варто відмітити, що до такого роду протестних дій доволі активно залучається населення таких країн Європи, як: Швеція – 37,3%, Фінляндія – 30,3%, Німеччина – 28,7%, Франція – 27,7%, Швейцарія – 25,8%, Велика Британія – 24,4%, Норвегія – 22,5%, Данія – 21,5% та ін. [9, 286].

Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» разом із Київським міжнародним Інститутом соціології здійснив ряд соціологічних замірів серед учасників Майдану в Києві у грудні, січні та на поча-

тку лютого. Автори дослідження умовно розділили існування Майдану на три етапи, серед яких: Майдан-мітинг – багатолюдний широкий громадський виступ, Майдан-табір – насичення стаціонарними палатками, обнесення території барикадами та Майдан-Січ – територія, яка постійно очікувала нападу, на якій діяли чіткі правила та були розподілені обов'язки між постійними учасниками [12].

Результатами дослідження встановлено постійну радикалізацію учасників – зростання кількості учасників Майдану, які були ладні вдатися до радикальних методів протесту. На Майдані-мітингу в санкціонованих мітингах та демонстраціях готові були взяти участь 70,7% опитаних, а на Майдані-Січі – 56,3%; натомість суттєво зросла частка готових до не санкціонованих мітингів (з 27,8% до 45,5%), бойкотів, відмов виконувати рішення органів влади (з 35,8% до 40,2%), страйків (з 42,7% до 46,6%). Також зросла частка осіб, які здатні до пікетування державних установ (з 35,4% до 56%), а найбільших темпів поширення набули: створення незалежних збройних формувань (з 15% до 50,4%), захоплення будівель та споруд (з 13,8% до 41%) [3].

Наведені дані демонструють, що населення країни доволі активно, порівняно з минулими роками, вдається до самоорганізації, почало залучатися до протестних дій, що, у свою чергу, є проявом підвищення загальної активності суспільства, зацікавленості громадян суспільно-політичними процесами, які відбуваються в країні та формування в них більш свідомої громадянської позиції.

Завершуючи аналіз окремих форм і методів прямого волевиявлення та громадської залученості, важливо не оминувати увагою *засоби електронної демократії (е-демократії)*, які потенційно можуть бути застосовані для реалізації більшості її форм. Враховуючи різноманітність технологічних можливостей, не дивно, що ми знаходимо широкий спектр експериментів, які надають можливість виробити нові (інноваційні) форми взаємодії. Йдеться про всі наявні електронні засоби комунікації, що дають громадянам можливість ініціювати, контролювати та впливати на вироблення та реалізацію найважливіших державно-управлінських рішень.

Засоби е-демократії сьогодні в різній мірі застосовуються на всіх рівнях урядування. Однак практики, коли рішення приймають безпосередньо громадяни шляхом проведення референдумів за допомогою ІКТ на сьогодні поодинокі й носять переважно експериментальний характер.

Більш продуктивно засобами е-демократії забезпечуються право громадян на звернення, у меншій мірі право законодавчої ініціативи та контролю за дотриманням законності. Однак, електронні мережі досить вдало застосовуються для інформування громадськості, організації публічних обговорень і консультацій. Значний досвід у цьому напрямку напрацьовано у Великобританії та США, які визнаються світовими лідерами е-участі [9, 289-290]. Найбільш інтерактивні можливості для консультацій, на думку американського фахівця в цій галузі С.Кліфта, демонструють он-лайн опитування та дослідження, форми для коментарів, он-лайн петиції/ звернення, відкриті звер-

нення в он-лайн, он-лайн консультації з цільовими групами, веб-форуми та списки електронної розсилки [13]. Більшість перелічених інструментів сьогодні намагаються застосовувати органи врядування різних рівнів в Європі, що робить політику більш інклюзивною та транспарентною для громадян.

Щодо оцінки стану електронного урядування в Україні, то більшість дослідників схильні бачити Україну на першому етапі. Тобто, всі органи державної влади на центральному і більшість на регіональному та місцевому рівнях створили власні веб-сайти. Однак, ці розробки, як правило, є односторонніми, в тому сенсі, що учасники мають можливість розміщувати свої повідомлення в електронній формі, але не можуть переглядати інші повідомлення або безпосередньо взаємодіяти з чиновниками чи політиками. На цих сайтах розміщується довідкова інформація для користувачів і надається можливість звернень за допомогою електронної пошти.

Також за останні десять років було напрацьовано суттєву нормативно-правову базу щодо впровадження е-демократії та е-урядування в Україні, серед якої найвизначнішими є прийняття постанови Кабінету Міністрів України від 24.02.2003 № 208 «Про заходи щодо створення електронної інформаційної системи «Електронний Уряд», розпорядження Кабінету Міністрів України від 31.12.2003 № 828 «Про затвердження заходів і реалізації Концепції формування системи національних електронних інформаційних ресурсів», розпорядження Кабінету Міністрів України від 26.09.2011 № 1014-р «Про затвердження плану заходів щодо реалізації Концепції розвитку електронного урядування в Україні» тощо. Тобто в окремих випадках можна вже вести мову про формування інноваційної політики українського державотворення, зокрема, у напрямі державного управління; у напрямі нормативно-правової бази; у напрямі реєстрів; у напрямі інформаційних систем, новітніх технологій та баз даних; у напрямі електронних сервісів та послуг; у напрямі обізнаності, навчання та підвищення кваліфікації; у напрямі моніторингу та бенчмаркінгу; у напрямі міжнародного визнання [6]. Як бачимо, мова йде про перехід на якісно новий рівень політичної взаємодії, що прокладає шлях до здорових паростків утвердження багаторівневої демократії.

Однак, всупереч позитивній динаміці впровадження інформаційних технологій у державний процес залишаються невирішеними безліч хронічних проблем. Можемо констатувати, що Україна рухається в напрямку розвитку інформаційного суспільства, подальшого поширення використання інформаційних технологій в життєдіяльності суспільства. Однак, у порівнянні зі світовими темпами, цей рух є досить уповільнений, а це, у свою чергу, веде до відставання України від передових країн світу.

До того ж розвиток е-урядування потребує побудови гнучких систем, вимагає проведення скоординованих організаційно-технологічних заходів і погодження дій органів державної влади й органів місцевого самоврядування в рамках єдиної державної політики. У цьому контексті першочергового значення набуває впровадження та ефективна реалізація інноваційної

політики держави, формування та розвиток інноваційної культури у всіх сферах суспільного життя.

Підсумовуючи вищевикладене, варто зазначити, що стимулювання громадянської залученості та зростання громадянської активності є досить актуальним питанням для всіх рівнів політичної взаємодії. Однак, величезна різноманітність дизайнів говорить про те, що важко робити будь-які узагальнення про ступінь, у якому засоби безпосередньої демократії забезпечують реалізацію благ демократичних інститутів.

ЛІТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 30. – ст. 141. *Konstitutsia Ukraini // Vidomosti Verhovnoi Radi Ukraini (VVR). – 1996. – № 30. – st. 141.; The Constitution Of Ukraine.*
2. Вишняк О. Динаміка потенційного та реального електорату України на парламентських та президентських виборах: 1994-2012 рр. / О. Вишняк // Українське суспільство 1992-2013. Стан та динаміка змін / За ред. д. ек. н. В.Ворони, д. соц. н. М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2013. – С. 23-43. *Vishnyak O. Dinamika potentsiynogo ta realnogo elektoratu Ukraini na parlamentytskikh ta prezidentskikh vborah: 1994-2012 rr. / O. Vishnyak // Ukrainske suspilstvo 1992-2013. Stan ta dinamika zmin / Za red. d. ek. n. V. Voroni, d. sots. n. M. Shulgi. – K.: Institut sotsiologii NAN Ukraini, 2013. – S. 23-43.; Dynamics of potential and actual voters of Ukraine's parliamentary and presidential elections: 1994-2012.*
3. Від Майдану-табору до Майдану-січі: що змінилося? [Е-ресурс] / Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва». – Режим доступу: <http://dif.org.ua/ua/events/vid-ma-zminilosj.htm> – Назва з екрана. *Vid Maydanu-taboru do Maydanu-sichi: scho zminilosya? [E-source] / Fond "Demokratichni initsiativi imeni Ilka Kucheriva". – Acces mode: http://dif.org.ua/ua/events/vid-ma-zminilosj.htm – Nazva z ekrana.; From Maidan-camp to the Maidan-sich: what has changed?*
4. Головаха Є. Україна та Європа: результати порівняльного соціологічного дослідження / Є. Головаха, А. Горбачик, Н. Паніна. – К.: Інститут соціології НАН України, 2006. – 142 с. *Golovaha E. Ukraina ta Evropa: rezultati porivnyalnoho sotsiologichnogo doslidzhennya / E. Golovaha, A. Gorbachik, N. Panina. – K.: Institut sotsiologii NAN Ukraini, 2006. – 142 s.; Ukraine and Europe: results of the comparative sociological studies.*
5. Місцеві референдуми в Україні: теоретичні та нормопроєктні аспекти: матеріали «круглого столу», 2009, м. Київ // Передмов. М.В. Оніщука; Автор. кол.: Федоренко В.Л., Ляшко І.В., Базілевич Д.С., Кузнецова Н.О., Черничка Л.В.; Упоряд.: Пиняк С.І., Гарбуз Ю.П., Степанян Г.С. – К.: СПД Москаленко О. М., 2009. – С. 27 – 55. *Mistseviy referendum v Ukraini: teoretichni ta normoproektni aspekti: materialy "kruglogo stolu", 2009, m. Kiiv // Peredmov. M.V. Onischuka; Avtor. kol.: Fedorenko V.L., Lyashko I.V., Bazilevich D.S., Kuznetsova N.O., Chernichka L.V.; Uporyad.: Pinyak S.I., Garbuz Y.P., Stepanyan G.S. – K.: SPD Moskalenko O.M., 2009. – S. 27-55.; Local referendum in Ukraine: theoretical, normative and forecasted aspects.*
6. Національний центр електронного урядування визначив ТОП-події 2013 року у сфері електронного урядування в Україні [Е-ресурс] / Державне агентство з питань науки, інновацій та інформатизації. – П'ятниця, 31.01.2014. – Новини Держінформнауки. – Режим доступу: <http://dknii.gov.ua/?q=node/1818> – Назва з екрана. *Natsionalniy tsentr elektronnoho uryaduvannya viznachiv TOP-podii 2013 roku u sferi elektronnoho uryaduvannya v Ukraini [E-source] / Derzhavne agentstvo z putan nauki, innovatsii ta*
- інформатизації. – П'ятниця, 31.01.2014. – Новини Держінформнауки. – Режим доступу: <http://dknii.gov.ua/?q=node/1818> – Назва з екрана. *informatizatsiy. – Pyatnitsya, 31.01.2014. – Novini Derzhin-formnauki. – Acces mode: http://dknii.gov.ua/?q=node/1818 – Nazva z ekrana.; National Centre of e-government has identified the TOP-events of 2013 in the e-governance in Ukraine.*
7. Обличчя Євромайдану (соціальний портрет учасників протестів), 13.12.2013. – [Е-ресурс] / Infolight – інформаційно-аналітичний центр. – Режим доступу: <http://infolight.org.ua/content/oblichchya-ievromaydanu-socialniy-portret-uchasnikiv-protestiv>. – Назва з екрана. *Oblichchya Evromaydanu (sotsialniy portret uchastnikiv protestiv), 13.12.2013. – [E-source] / Infolight – informatsiyno-analitichniy tsentr. – Acces mode: http://infolight.org.ua/content/oblichchya-ievromaydanu-socialniy-portret-uchasnikiv-protestiv – Nazva z ekrana.; Face of Evromaydan (social portrait of the protesters).*
8. Панченко Т.В. Місцеві вибори як форма прямої демократії та механізм формування органів місцевої влади / Т.В. Панченко // Зарубіжний досвід організацій та роботи місцевої влади: [монографія] / О.В. Власенко, П.В. Ворона, М.О. Пухтинський та ін. / За заг. ред. П.В. Ворони. – Полтава: ПолтНТУ, 2009. – С. 208-217. *Panchenko T.V. Mistsevi vbori yak forma pryamoj demokratii ta mehanizm formuvannya organiv mistsevoi vladi / T.V. Panchenko // Zarubishniy dosvid organizatsii ta roboti mistsevoi vladi: [monografiya] / O.V. Vlasenko, P.V. Vorona, M.O. Puhtinskii ta in. / Za zag. red. P.V. Voroni. – Poltava: PolNTU, 2009. S. 208-217.; Local elections as a form of direct democracy and the mechanism of formation of local authorities.*
9. Панченко Т.В. Принцип субсидіарності у сучасному демократичному розвитку: Монографія / Т.В. Панченко. – Х.: Майдан, 2011. – 368 с. *Panchenko T.V. Printsip subsidiarnosti u suchasnomu demokratichnomu rozvitku: Monografiya / T.V. Panchenko. – H.: Maydan, 2011. – 368 s.; The subsidiarity principle in modern democratic development.*
10. Позачергові вибори Президента України 25 травня 2014 року [Е-ресурс]. – Офіційний веб-сайт Центральної виборчої комісії. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/vp2014/wp001.html>. – Назва з екрана. *Pozachergovi vbori Prezidenta Ukraini 25 travnya 2014 roku. – [E-source]. – Ofitsiyniy web-sayt Tsentralnoi vborchoi komisii. – Acces mode: http://www.cvk.gov.ua/vp2014/wp001. E-source html. – Nazva z ekrana; Extraordinary elections of the President of Ukraine of May 25, 2014.*
11. Рябов С.Г. Мітинг / С.Г. Рябов // Політичний енциклопедичний словник / [упорядник В.П. Горбатенко; за ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка]. – [2-е вид., доп. і перероб.]. – К.: Генеза, 2004. – С. 360. *Ryabov S.G. Miting / S.G. Ryabov // Politichniyentsiklopedichniy slovník / [uporyadnik V.P. Gorbatenko; za red. Y.S. Shemshuchenka, V.D. Babkina, V.P. Gorbatenka]. – [2-e vid., dop. i pererob.]. – K.: Geneza, 2004. – S. 360.; Meeting.*
12. Трансформація портрету протестуючих, від Майдану-мітингу до Майдану-Січі (причини, настрої, задачі, демографічна структура), 14.02.2014. – [Е-ресурс] / Infolight – інформаційно-аналітичний центр. – Режим доступу: [http://infolight.org.ua/content/transformaciya-portretu-protestuuyuchih-](http://infolight.org.ua/content/transformaciya-portretu-protestuuyuchih)

vid-maydanu-mitingu-do-maydanu-sichi-prichini-nastroyi-zadachi-demografichna-struktura – Назва з екрана.

Transformatsiya portretu protestuyuchih, vid Maydanu-mitingu do Maydanu-Sichi (prichini, nastroi, zadachi, demografichna struktura), 14.02.2014. – [E-sourse] / Infolight – informatsiyno-analitichnii tsentr. – Acces mode: <http://infolight.org.ua/content/transformaciya-portretu-protestuyuchih-vid-maydanu-mitingu-do-maydanu-sichi-prichini-nastroyi-zadachi-demografichna-struktura> – Nazva z ekrana.; Transformation the

portraits of protesters, from Maidan-rally to the Maidan-Sich (reasons, mood, tasks, demographic structure).

13. Clift S. Online Consultations on Events. – Top Ten Tips for Government and Civil Hosts [E-sourse] / S. Clift. – Acces mode: <http://www.publicus.net/articles/consult.html> Clift S. Online Consultations on Events. – Top Ten Tips for Government and Civil Hosts [E-sourse] / S. Clift. – Acces mode: <http://www.publicus.net/articles/consult.html>; Online Consultations on Events.

Ponomarenko L. Means of direct democracy in the formation of the innovation culture of society

Abstract. The article considers the basic means, forms and manifestations of direct democracy in the context of the development of innovation culture of the society and realization of the state innovation policy. Outlines the main problems of increase of their efficiency.

Keywords: *direct democracy, the institution of referendum, the reference of citizens, citizens' meetings, innovative culture, innovation policy*

Пonomаренко Л. В. Средства непосредственной демократии в формировании инновационной культуры общества

Аннотация. Рассмотрены основные средства, формы и проявления непосредственной демократии в контексте формирования инновационной культуры общества и реализации государственной инновационной политики. Очерчены основные проблемы повышения их эффективности.

Ключевые слова: *непосредственная демократия, институт референдума, обращения граждан, собрания граждан, инновационная культура, инновационная политика*